

УДК [94-057.4:140.8П.Куліш]:[39(=161.2):001
(470+571)]"18"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2022.04.747>

ПОГЛЯДИ
ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША
НА ІСТОРІЮ ЯК СПРОБА
ЗАТВЕРДИТИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ
В НАУКОВОМУ ПРОСТОРІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Артем КОКОШ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4785-2190>
доктор філософії, історичних наук і міжнародних відносин,
НУ Львівська політехніка;
Український вільний університет,
вул. Степана Бандери, 12, 79000, Львів, Україна,
e-mail: akokosh22@gmail.com

Актуальність статті підтверджується спробами переглянути постать Пантелеймона Куліша в історії як науковця, якому вдалося виокремити українську націю в історичній науці Російської імперії всупереч жорсткій цензурі. *Мета праці* — спробувати дослідити зміни світогляду Пантелеймона Куліша в умовах обмеження національного життя українців у Російській імперії. *Об'єктом дослідження* є Пантелеймон Куліш як історик, а *предметом* — історичні погляди щодо національної самобутності українців у версії Куліша. *Методологічну основу* статті становлять принципи історизму, об'єктивності, які дають змогу хронологічно вивчити формування поглядів Пантелеймона Куліша, вплив наукових шкіл і особистих зустрічей на праці історика. Водночас основними методами є описовий, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний.

У дослідженні виділяються основні етапи становлення Куліша як історика та розглядається питання впливів європейських традицій і культурних кіл Київщини на формування його історичних поглядів. Зображено перші кроки Куліша в дослідженні української минушини, зокрема: збір етнографічного матеріалу під керівництвом М. Максимовича та В. Красова; етнографічна подорож Київщиною 1843 р.; зустріч із знавцем історії України М. Грабовським, результатом чого стало написання поеми «Україна»; збір легенд про запорожців, гайдамаків та часи польського панування на Правобережжі. Виділяються основні історичні поняття, які трактував історик: людина, народ, історія.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Російська імперія, історичні погляди.

Artem KOKOSH

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4785-2190>

Doctor of Philosophy, Historical Sciences
and International Relations,

Lviv Polytechnic National University;

Ukrainian Free University,

12 Stepana Bandery str., 79000, Lviv, Ukraine,

e-mail: akokosh22@gmail.com

PANTELEIMON KULISH'S VIEWS ON HISTORY
AS AN ATTEMPT TO ESTABLISH
THE UKRAINIAN NATION IN THE SCIENTIFIC
SPACE OF THE RUSSIAN EMPIRE

The timeliness lies in new ideas about place of Panteleimon Kulish in history, as a scholar who could distinguish Ukrainian nation in history science of Russian Empire.

The goal lies in describing changes of Panteleimon Kulish's views due to restrictions of Ukrainian national life in Russian Empire.

The object of the article is Panteleimon Kulish as a historian, however, a subject is historical views on Ukrainian national sovereignty in Kulish's version.

The methodological base of the paper consists in historicism and objectivism principles that consider facts in their historical and spatial relationships. The research paper uses the following research methods: descriptive, problematic and chronological, comparative and historical, and the method of historiography analysis and synthesis. The paper is structured according to the goal.

Based on Panteleimon Kulish's sources of XIX century and on literature of XIX—XXI centuries the work consists of three chapters. Main levels of P. Kulish's becoming a historian, influences of European traditions and Kyiv cultural groups on the historian's views are described in the first chapter — «*Formation of Panteleimon Kulish's History Views*». There is the information about his first steps in researching Ukrainian history: getting an ethnographical material under M. Maksymovich's and V. Krasov's control; an ethnographical travel to Kyiv region; meeting with M. Grabowski and writing the poem «*Ukraina*»; getting legends about the Zaporizhia Cossacks, haydams and times of Polish authority on the Right side of the Dnipro. After enough quantity of materials Panteleimon Kulish participated in cultural life, in particular he joined the creation of Cyril and Methodius Brotherhood. And for this participation the historian was exiled to Tula. Such definitions as a man, people, history are described in views of Panteleimon Kulish.

Keywords: Panteleimon Kulish, Russian Empire, views on history.

Вступ. Пантелеймон Олександрович Куліш — відомий український письменник, етнограф, історик, філософ, перекладач, що запам'ятався не лише своїми літературними працями, чільне місце серед яких займає його історичний роман «Чорна Рада», а й історичними поглядами, які змінювалися впродовж усього його життя.

Народився Панько, а так себе називав Куліш, 7 серпня 1819 року в містечку Воронежі колишнього Глухівського повіту Чернігівської губернії. Батько Куліша хлібороб Олександр Андрійович, та його мати, донька козацького сотника Івана Гладкого Катерина, прищепили йому любов до народних звичаїв, переказів та пісень.

Важливий етап життя Куліша починається зі вступу до Київського університету 1837 р. Саме там історик потрапив під вплив свого професора, славетного етнографа, видавця і редактора альманаху «Киевлянин» М. Максимовича, який скеровував його увагу на збір етнографічного матеріалу. Чималий вплив на свідомість Куліша мав й інший професор Київського університету, вихованець гуртка Станкевича¹, дослідник Вальтера Скотта В. Красов, що пропагував думку про народність як доконечну умову великого поета [1, с. 5—7].

Мета нашого дослідження — спробувати дослідити зміни світогляду Пантелеймона Куліша в умовах обмеження національного життя українців у Російській імперії. *Об'єктом* дослідження є Пантелеймон Куліш як історик, а *предметом* — історичні погляди щодо національної самобутності українців у версії Куліша. *Методологічну основу* статті становлять принципи історизму, об'єктивності, які дають змогу хронологічно вивчити формування поглядів Пантелеймона Куліша, вплив наукових шкіл і особистих зустрічей на праці історика. Водночас основними методами є описовий, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний.

Основна частина. Інтерес до української історії та етнографії з'явився у Куліша саме під впливом М. Максимовича. І вже тоді, на основі етнографічного матеріалу, історик дійшов висновку про окремішність українців, їхню велику минувшину та самобутність. Такі погляди Панька формувалися у контексті

¹ Гурток Станкевича — літературно-філософський гурток, що діяв у 1832—1840 рр. у Москві, керівником якого був Микола Станкевич (російський письменник, літератор).

тогочасного романтичного історіописання та впливів преромантичного просвітництва у версії Й.-Г. Гердера та Ж.-Ж. Руссо з акцентуванням уваги на національній самобутності народів [2, с. 78].

Улітку 1843 року Куліша уповноважили зробити огляд архівів при установах і монастирях Київщини. Під час однієї з подорожей він познайомився з польським письменником, істориком, знавцем історії України Михайлом Грабовським. Відомо, що свою поему «Україна» Куліш писав у с. Олександрівці Чигиринського повіту в маєтку М. Грабовського. У листі до Борисом Юзефовича від 31 червня 1893 р. Куліш писав: «Грабовський — розумна і ясна голова... багато розказав мені про наше минуле, що нам, наддніпрянцям, і не снилось» [1, с. 5—7].

Саме тоді Куліш знайомиться ближче з народними переказами та легендами, які, на його погляд, є «щирим вираженням образу думок народу і погляду його на власну історію». Не беручи до уваги народних переказів, не можна проникнути до історичних подій, зрозуміти історичні явища. Тому історик вивчав ці перекази як основне джерело історії народу. Він записував легенди про запорожців, гайдамаків, про часи польського панування на Правобережжі, а також достатньо інформації зібрав про минувшину в околиці колишньої гетьманської столиці Чигирині.

Пізніше Грабовський у листі до свого приятеля, видатного польського письменника Юзефа-Ігнація Крашевського від 31 липня 1843 року згадував про Пантелеймона Куліша: «У його розмові, повній запалу, особливо вразило глибоке розуміння справжньої поезії та її джерел. За ці джерела він вважав народні пісні та самородні помисли народу, але в цьому предметі, зужитому і заяложеному нашими педантами-народоманами, його думки були такі соковиті, а підхід до мистецтва такий слушний, що я не міг надивуватися й натішитися з тої влучності. Він вивчав народ як живу книжку; показав мені величезний том українських пісень, укладених систематичніше, ніж усі доти відомі збірники; багато переказів... але найважливіше, що це студіювання народу й народної поезії помітно йшло йому на користь і було посильним покормом для розуму, здатного це перетравити й засвоїти» [3, с. 126].

Згодом, після достатньої кількості зібраного матеріалу, з'явиться відомий історичний роман «Чор-

на Рада» (1846). Саме йому судилося бути найвідомішою працею Пантелеймона Куліша. На прикладі сюжету подій Чорної ради у червні 1663 року історик намагався визначити місце людини в суспільстві, пояснити її роль в історії. 17—18 червня 1663 р. у Ніжині зібралась рада, участь у якій, разом з козаками, взяли й селяни і містяни. За допомогою московських військ і підтримки низів до влади на Лівобережжі прийшов гетьман Іван Брюховецький. На думку Куліша (Чорна Рада. Харків: Фоліо, 2009), у проблемних ситуаціях в народі з'являється провідник, ідеолог, той, хто веде за собою народ. Така людина може бути ідейним лідером епохи, приводити свій народ до розквіту, або ж навпаки — нищити здобутки попередніх поколінь [3, с. 126].

Однак у «Чорній Раді» Куліш з більшою симпатією зображав представників «культурного класу» козацької старшини, ніж «демократичного і завязаного» Запорожжя. Що глибше знайомився історик з історичними джерелами, то більше вважав він козаків руйнівниками, що нищили попередні здобутки культури. Ймовірно, що таке зображення козаків було, до певної міри, вислідом впливів знавців польської та української історії Грабовського та Свідзінського. І вже згодом більше правди Пантелеймон Куліш шукатиме в «освічених» та «культурних» польських джерелах, ніж у козацьких літописах. Ймовірно, саме через знайомства з польськими культурними і науковими діячами він переорієнтувався на польські відомості.

Пізніше разом з Т. Шевченком, В. Білозерським, М. Гулаком, О. Марковичем Куліш долучився до створення Кирило-Мефодіївського братства. У цей період з'являються дві праці Куліша: «Повість об украинском народе» (1846) та «Украинские народные предания» (1847). Наповнені етнографічними відомостями вони проливають світло на історію українців часів козацтва.

Куліш наголошував на тому, що народ без батьківської віри поступово перестає бути народом. Втрата власної релігії — це перший етап на шляху його асиміляції, що здійснює інший народ. Такі приклади історик наводить у своїй у «Повісті про український народ». Зокрема, Куліш розповідає про унію, яку поляки нав'язали українцям, а згодом намагалися повністю перетягнути їх у католицизм [3, с. 127; 4].

Окрім того, історик роздумує над роллю провідників народу, які в проблемних ситуаціях ведуть його за собою. На сторінках «Повісті про український народ» він наводить чимало таких прикладів: Наливайко, Павлюк, Трясило, які піднімали нові повстання проти польських утисків українців. Усі вони були опорою для свого народу, тоді, коли, здавалось, що він припинить своє існування [4].

«Украинские народные предания» історик видав за допомогою професора Московського університету Йосипа Бодяньського. Ця праця була невеликою частиною грандіозних планів і задумів історика в 1840-х рр. Відомо, що Куліш планував видання своєрідної енциклопедії «Жизнь малороссийского народа», де, поряд з географічними, історичними та юридичними відомостями, мали міститись народні перекази.

Дмитро Дорошенко стверджував, що в період написання цих робіт історичні погляди історика перебували під впливом «Історії Русів», яка твердила про самобутність українців і їхню відмінність від росіян та народних ідеалістичних поглядів на козацтво. Однак, він доцільно наголошує, що згодом Куліш відмовився від цих поглядів, проте й надалі вважав козацтву найбільш блискучим періодом історії України, його діячів вважав народними героями, а козаків змальовував спадкоємцями Київської Русі, захисниками свого народу [5, с. 288].

За донесенням студента-москаля Петрова Куліша, як і всіх інших учасників, було заарештовано. І хоч довести причетність історика до братства не вдалось, та вирок царської жандармерії був однозначним: «Учителя п'ятої Санкт-Петербурзької гімназії дев'ятого класу Куліша, який хоча й не належав до цього товариства, але був у дружніх зв'язках із усіма його учасниками і сам виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України, вмистивши навіть у надрукованих ним творах багато двозначних місць, які могли вселяти в малоросів думки про право їх на окреме існування від імперії, — заточити в Олексіївський рavelін на чотири місяці і потім відправити на службу у Вологду...». Напевно, причиною були й історичні твори Куліша, що твердили про окремішність українців від росіян, їхню самобутність і велику історію. Його твердження не вкладались в імперську схему російської історії, що твердила про один росій-

ський народ. І за таку діяльність історик провів три роки та три місяці в Тулі.

Але навіть там Куліш не даремно проводив час. Він вивчав мови та працював над історією, книги з якої надсилав йому приятель Йосип Бодянський.

Цей період був переломним у житті Куліша, адже після перспектив, блискучої академічної кар'єри і величезного громадського впливу він пірнає в «болото» провінційного існування. Злидні, часті недоїдання, тяжка праця — цими словами можна охарактеризувати життя історика того часу. Куліш, який раніше жив у центрі міста, де володів «другим поверхом кам'яного нового будинку з п'яти кімнат», мусив поневірятись десь далеко в російських краях. Дружина Куліша, Олександра Михайлівна Білозерська, у своєму проханні до царя від 5 березня 1849 р. писала: «Протягом півтора року перебування нашого в Тулі ми прожили всі залишки невеликого мого приданого». Усе це поставило Куліша перед вибором — змінити ідею своїх творів або поневірятись у засланнях. Історик обрав перший варіант, хоча й не зовсім припинив писати на український лад [3, с. 127].

У 1847 р., звертаючись до жандармів, Куліш писав: «Я знаю, що особистість моя набула тепер у думці багатьох дивний, принизливий для мене зміст. Тому я прагнув би показати всім, що мій ідеал можливої на землі справедливості, здорового глузду і практичної любові до людини полягає у російському уряді, що на старі часи російського взагалі і особливо на українське я дивлюсь із жахом та жалістю, і що, на мою думку, для Росії тепер лише настав час повного розвитку прекрасного державного життя, яке почав Петро Великий. «Чорна Рада» моя, знову виправлена і місцями перероблена, показує як найзрозуміліше весь безлад української минувшини і, заснована на довгому вивченні історичних джерел, доведе всім розсудливим людям, що минувшина наша схожа на нічну казку, і що світлий день спокійного життя настав для Малоросії лише в новітні часи. Якщо б я міг бути таким щасливим, щоб уряд повернув мені свою довіру, дозволивши друкувати, я б вийшов на нове літературне поприще з цим романом. Я впевнений, що він змусив би думати по-іншому про мене і тих, що нарікають на безрозсудність думок, які я проповідував раніше, і тих, що роблять мене якимось ламанчеським героєм. Те та інше

ятрить мою душу, і, ваша величносте, розумієте, як було б мені радісно, якщо б ви вірили в моє переродження по-вашому!» [6, с. 110].

У грудні 1850 р. Куліша випустили на свободу зі заборонаю працювати у сфері освіти та друкувати власні твори. Однак 1856 р. світ побачила нова праця — «Записки о Южной Руси», етнографічні студії на нових засадах, у яких історик знайомив читача не лише з правдивим матеріалом, що розкривав «широкі картини» минулого життя українців, але й вводив у пізнання всієї української культури [1, с. 19].

У баченні Куліша саме з культури народжується народ, центральне місце в якому він відводить людині, що здатна творити, вести за собою інших. Народ не може існувати без людей культурних, мистецьких, інтелектуалів, усього того, що Куліш називає інтелігенцією. Українську інтелігенцію Куліш закликав служити національно-визвольній ідеї українців. На неї він покладає великі надії як на провідника свого народу. У «Зазивному листі до української інтелігенції» він засуджує «найповажніші дома», що забули своє призначення і почали нехтувати своєю вірою, а мову завели в занедбання. Він наголошує, що відповідальність у відсталості культури та просвіти лежить саме на «луччих» людях, які не створили свого, а «поривали очі на чуже» [8, с. 6—7].

Кулішеві «Записки» високо оцінили його сучасники, зокрема Тарас Шевченко занотовував у своєму щоденнику: «Особливо я вдячний йому за «Записки о Южной Руси»... Діамант у сучасній історичній літературі». Французький вчений Альфред Рамбо присвятив «Запискам» спеціальний розділ у своїй студії про Україну та її історичні пісні. Тоді ж авторитет Куліша признали Шевченко та Костомаров, а з далеких Галичини та Буковини до нього звертались як до провідника національно-культурного руху [9, с. 38—39].

У 1860-х почалися утиски українського слова. Саме 1862 р. перестала виходити «Основа», на Правобережжі заборонили продавати «Граматику» Куліша, а 1863 р. міністр Валуєв видав указ, що забороняв друкувати книги українською мовою. Все це робило гнітюче враження на Куліша, який вважав, що саме мова засвідчує існування народу. Він висміює тих, хто забуває свою мову, бо тоді вони втрачають національну пам'ять.

Почалася втрата національної пам'яті і в Україні. У містах поширюється російська мова, натомість українська, яка ще зберігала першість у селах, відходить на другий план. Ось чому в боротьбі з русифікаторською тенденцією міста історик апелює до селянства як до «невичерпної скарбниці» моральної сили.

Він закликає єднатися народ, творити науку та літературу, «виставити на них своє знамено». Наголошує, що все велике постає з малого, а потужне — з малосильного. Тому з малих кроків народ може прийти до своєї держави. У своєму «Зазивному листі до української інтелігенції» він закликає відкинути соціальний статус, кличе до гурту «паненят з мужичатами» рятувати «святе наслідство» — слово. Саме слово, на думку Куліша, є тим, що творить з простих людей народ [3, с. 128].

Висновки. Загалом, суспільно-політичні та історичні погляди Пантелеймона Куліша пройшли значний етап розвитку, при цьому неодноразово змінюючись. За ними можна побачити й основні віхи його становлення як історика.

У поглядах Куліша відчувається впливи романтизму, наукових київських кіл та періоду заслання до Тули. Вони чітко простежуються у його художній літературі, листуванні та спогадах. Вони доводять, що постать Куліша займає чільне місце в культурі XIX ст., та дають підставу називати його одним із провідників національного відродження українців.

1. Романченко І. *Куліш — біограф і критик Гоголя*. Ромен, 1943. 78 с.
2. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870—80-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2007. № 17. С. 78—106.
3. Kokosh A. The Problem of the Ukrainian Ethnology in Panteleimon Kulish's Scientific Heritage. *Revista de Etnologie si Culturologie*. 2019. Vol. XXV. P. 125—131.
4. Куліш П. *Повість про український народ*. Київ, 2005. 382 с.
5. Андреев В. Куліш як історик козацтва у творчості Дорошенка. «*Наукові записки*» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. Київ, 2001. Т. 6. С. 286—291.
6. *Кирило-Мефодіївське товариство*: в 3 т. Київ, 1990. Т. 2. 696 с.
7. Куліш П. *Зазивний лист до української інтелігенції. Листи з хутора*. Київ: Українська прес-група, 2012. 55 с.
8. Кирилук Є. Куліш-фольклорист. *Україна*. 1944. № 10. С. 37—39.

REFERENCES

- Romanchenko, I. (1943). *Kulish — Biographer and Critic of Gogol*. Romeni [in Ukrainian].
- Yas, O. (2007). Panteleimon Kulish's Historical Views in the Light of Intellectual Metamorphoses of 1870—80ies. *Historiographic researches of Ukraine*, 17, 78—106 [in Ukrainian].
- Kokosh, A. (2019). *The Problem of the Ukrainian Ethnology in Panteleimon Kulish's Scientific Heritage* in: *Revista de Etnologie si Culturologie* (Vol. XXV, pp. 125—131).
- Kulish, P. (2005). *Tale of the Ukrainian People*. Kyiv [in Ukrainian].
- Andreiev, V. (2001). Kulish as a Historian of the Cossacks in Doroshenko's works. *Naukovi zapysky of the Institute of Ukrainian archeographie and sources of M. Hrushevskiy NASU* (Vol. 6, pp. 286—291). Kyiv [in Ukrainian].
- (1990). *Cyril and Methodius Brotherhood*: in 3 vol. (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Kulish, P. (2012). *The Call Letter to the Ukrainian Intelligentsia. Letters From Khutir*. Kyiv: Ukrainian press-group [in Ukrainian].
- Kyrylyuk, Ye. (1944). *Kulish — Folklorist. Ukraina*, 10, 37—39 [in Ukrainian].